Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.69 ISSN No. 2456-1665

महानुभाव संतपरंपरेच्या साहित्यामधील सांस्कृतिक मूल्ये

डॉ.स्वाती शिशुपालराव नाकील
संशोधक

सारांश:

महानुभाव संप्रदायाच्या संतांनी निर्माण केलेल्या साहित्यामध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या सांस्कृतिक मूल्यांचा अभ्यास करतो. महानुभाव संतपरंपरेने मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाला नवी दिशा दिली. या साहित्यामध्ये समता, मानवतावाद, नैतिकता, अहिंसा, सत्य, स्त्री-पुरुष समानता, जातिभेदविरोध, लोककल्याण आणि भक्ती या मूल्यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या शिकवणीवर आधारित महानुभाव साहित्याने कर्मकांड, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमता यांना विरोध करून विवेकनिष्ठ आणि मूल्याधिष्ठित जीवनपद्धतीचा पुरस्कार केला. लीळाचरित्र, गोविंदप्रभू चरित्र, सूत्रपाठ आणि इतर महानुभावीय ग्रंथांमधून तत्कालीन समाजजीवन, लोकसंस्कृती, भाषिक परंपरा आणि नैतिक मूल्यांचे वास्तव चित्रण आढळते. प्रस्तुत संशोधनात महानुभाव साहित्याच्या आशयाचे विश्लेषण करून त्यामधील सांस्कृतिक मूल्यांचे स्वरूप, त्यांची सामाजिक उपयुक्तता आणि समकालीन संदर्भातील प्रासंगिकता यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केला आहे. या अभ्यासातून महानुभाव संतपरंपरेचे साहित्य हे केवळ धार्मिक वाङ्मय नसून भारतीय सांस्कृतिक वारशाचे, सामाजिक परिवर्तनाचे आणि मानवी मूल्यांच्या संवर्धनाचे प्रभावी माध्यम असल्याचे स्पष्ट होते.

मुख्य शब्दावली : महानुभाव संतपरंपरा, सांस्कृतिक मूल्ये, श्रीचक्रधर स्वामी, महानुभाव साहित्य, सामाजिक समता.

प्रस्तावना:

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात महानुभाव संतपरंपरेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. तेराव्या शतकात श्रीचक्रधर स्वामी यांनी प्रवर्तित केलेल्या महानुभाव संप्रदायाने धार्मिक, सामाजिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात परिवर्तनवादी विचारांची मांडणी केली. तत्कालीन समाजात रूढ झालेल्या जातिभेद, कर्मकांड, अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता यांना विरोध करून मानवतावादी, समतावादी आणि विवेकनिष्ठ जीवनमूल्यांचा पुरस्कार या परंपरेने केला. त्यामुळे महानुभाव साहित्य हे केवळ धार्मिक

ग्रंथांचे संकलन नसून तत्कालीन समाजजीवन, संस्कृती, लोकपरंपरा आणि मानवी मूल्यांचे जिवंत दस्तऐवज म्हणूनही अभ्यासले जाते. महानुभाव संप्रदायाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधर स्वामी यांनी धर्माचा केंद्रबिंदू कर्मकांड नसून सदाचार, भक्ती, सत्य, अहिंसा आणि सर्व मानवांप्रती समान दृष्टिकोन असावा, असा विचार मांडला. त्यांच्या शिकवणीमुळे समाजातील उपेक्षित, शूद्र, स्त्रिया आणि सामान्य लोक यांनाही धार्मिक व सामाजिक जीवनात समान स्थान प्राप्त झाले. त्यामुळे महानुभाव परंपरेने सामाजिक समतेची आणि सांस्कृतिक लोकशाहीची भक्कम पायाभरणी केली.

महानुभाव साहित्याची सर्वात मोठी वैशिष्ट्यपूर्ण देणगी म्हणजे मराठी भाषेला प्राप्त झालेले आरंभीचे गद्य साहित्य. लीळाचरित्र, गोविंदप्रभू चरित्र, सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ, स्मृतिस्थळ यांसारख्या ग्रंथांमध्ये तत्कालीन समाजाचे वास्तववादी चित्रण आढळते. या ग्रंथांमध्ये "धार्मिक विचारांबरोबरच लोकजीवन, सामाजिक रचना, सांस्कृतिक परंपरा, लोकविश्वास, भाषिक वैशिष्ट्ये, लोकरीती आणि नैतिक मूल्यांचे समृद्ध दर्शन घडते[१]". त्यामुळे महानुभाव साहित्याचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिक अभ्यास न राहता सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टीनेही महत्त्वपूर्ण ठरतो. संस्कृती ही समाजाच्या जीवनपद्धतीचे प्रतिबिंब असते. समाजातील श्रद्धा, मूल्यव्यवस्था, आचार-विचार, नैतिकता, कला, भाषा, परंपरा आणि सामाजिक संबंध यांच्या एकत्रित स्वरूपाला संस्कृती असे म्हणतात. महानुभाव संतपरंपरेच्या साहित्यामध्ये या सर्व घटकांचे अत्यंत वास्तव आणि मूल्याधिष्ठित चित्रण दिसून येते. "विशेषतः सत्य, अहिंसा, दया, करुणा, मानवता, समता, लोककल्याण, स्त्री-पुरुष समानता आणि नैतिक जीवन या सांस्कृतिक मूल्यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे[२]."

महानुभाव संतांनी धार्मिक आचरणाला सामाजिक जबाबदारीची जोड दिली. त्यांनी जात, वर्ण, लिंग किंवा आर्थिक स्थिती यांच्या आधारावर होणारा भेदभाव नाकारून प्रत्येक व्यक्तीमध्ये ईश्वराचा अंश असल्याचा विचार मांडला. हा दृष्टिकोन भारतीय सांस्कृतिक परंपरेतील मानवतावादी मूल्यांना अधिक व्यापक स्वरूप देणारा ठरतो. "महानुभाव साहित्यामधील अनेक प्रसंगांमधून सामाजिक समरसता, नैतिक शुचिता, संयम, परोपकार आणि लोकहिताची भावना प्रकर्षाने व्यक्त होते[३]." याचबरोबर महानुभाव साहित्यामध्ये तत्कालीन महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचे अनेक पैलू प्रतिबिंबित झालेले दिसतात. लोकभाषेचा स्वीकार, लोकजीवनाशी निगडित उदाहरणे, प्रवासवर्णने, सामाजिक व्यवहार, धार्मिक आचार, लोकविश्वास आणि दैनंदिन जीवनातील मूल्यव्यवस्था यांमुळे हे साहित्य सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासाच्या अभ्यासासाठी महत्त्वपूर्ण स्रोत मानले जाते महानुभाव लेखकांनी संस्कृतऐवजी मराठी भाषेचा स्वीकार करून ज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य केले. ही भूमिका लोकाभिमुख संस्कृतीच्या जतनासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरली.

आजच्या जागतिकीकरण, उपभोक्तावाद आणि सामाजिक विघटनाच्या पार्श्वभूमीवर महानुभाव संतपरंपरेतील सांस्कृतिक मूल्यांचा पुनर्विचार करणे आवश्यक ठरते. सामाजिक ऐक्य, नैतिकता, सहिष्णुता, स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक न्याय आणि मानवतावाद ही मूल्ये आजही तितकीच उपयुक्त आहेत. म्हणूनच महानुभाव संतपरंपरेच्या साहित्याचा सांस्कृतिक मूल्यांच्या संदर्भात अभ्यास केल्यास भारतीय सांस्कृतिक परंपरेची मूल्याधिष्ठित दिशा स्पष्ट होते तसेच समकालीन समाजासाठीही प्रेरणादायी विचार प्राप्त होतात. प्रस्तुत संशोधनामध्ये महानुभाव साहित्यामधील विविध सांस्कृतिक मूल्यांचा अभ्यास करून त्यांचे स्वरूप, सामाजिक महत्त्व आणि वर्तमानकालीन उपयुक्तता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाची पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि अर्थनिर्णयात्मक पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोत म्हणून लीळाचरित्र, गोविंदप्रभू चरित्र, सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ आणि इतर महानुभावीय ग्रंथांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम स्रोत म्हणून महानुभाव संप्रदायावरील संदर्भग्रंथ, संशोधन निबंध, नियतकालिके आणि प्रबंध यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. ग्रंथविश्लेषण आणि आशयविश्लेषण या पद्धतींच्या साहाय्याने धर्म, अध्यात्म, नैतिक मूल्ये, मानवतावाद, सामाजिक समता, जातिभेदविरोध, स्त्री-पुरुष समानता, लोककल्याण तसेच भाषा व लोकसंस्कृती यांसारख्या सांस्कृतिक मूल्यांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. उपलब्ध साहित्याचे वस्तुनिष्ठ परीक्षण करून महानुभाव साहित्याच्या सांस्कृतिक योगदानाचे मूल्यांकन करण्यात आले असून संशोधनातील निष्कर्ष हे प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांच्या तुलनात्मक आणि चिकित्सक अभ्यासावर आधारित आहेत.

महानुभाव संतपरंपरेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

महानुभाव संतपरंपरा ही महाराष्ट्राच्या धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण अध्याय आहे. इ.स. १३व्या शतकात उदयास आलेल्या या पंथाने तत्कालीन समाजातील कर्मकांड, जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि धार्मिक विषमता यांना ठामपणे विरोध करून समतावादी, मानवतावादी आणि भक्तिप्रधान जीवनमूल्यांचा पुरस्कार केला. महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधर स्वामी यांनी तत्कालीन समाजजीवनात आध्यात्मिक जागृती घडवून आणली. त्यांनी धर्माचा केंद्रबिंदू कर्मकांड नसून आचरण, भक्ती आणि ईश्वरनिष्ठा आहे, असा विचार मांडला. त्यामुळे महानुभाव पंथ हा केवळ धार्मिक चळवळ नसून सामाजिक परिवर्तनाची प्रभावी चळवळ म्हणूनही ओळखला जातो. महानुभाव पंथाच्या उदयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी यादवकालीन महाराष्ट्राशी संबंधित आहे. देवगिरीच्या

यादव राजवटीत (इ.स. 1187–1318) महाराष्ट्रात राजकीय स्थैर्य असले तरी सामाजिक विषमता, वर्णव्यवस्थेचे बंधन, कर्मकांडाचा अतिरेक आणि ब्राह्मणवादी धार्मिक वर्चस्व यामुळे सामान्य जनतेचे जीवन क्लेशकारक झाले होते. "धार्मिक ज्ञान संस्कृतपुरते मर्यादित असल्यामुळे सामान्य लोक अध्यात्मापासून दूर राहिले होते. अशा परिस्थितीत श्रीचक्रधर स्वामींनी मराठी भाषेतून धर्मोपदेश करून धर्म लोकाभिमुख केला. त्यामुळे धार्मिक ज्ञान समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचले[४]."

महानुभाव पंथाच्या तत्त्वज्ञानाची पायाभरणी श्रीगोविंदप्रभूंनी केली; परंतु त्याचा व्यापक प्रचार आणि संघटनात्मक विस्तार श्रीचक्रधर स्वामींनी घडवून आणला. चक्रधर स्वामींचा जन्म गुजरात प्रदेशात झाल्याचे मानले जाते. त्यांनी संपूर्ण महाराष्ट्रात भ्रमण करून विविध जाती-जमातीतील लोकांना आपल्या शिकवणुकीद्वारे एकत्र आणले. त्यांच्या प्रवचनांमध्ये एकेश्वरवाद, वैराग्य, नैतिकता, दया, अहिंसा, समता आणि ईश्वरभक्ती यांना विशेष महत्त्व होते. त्यांनी वर्णव्यवस्था आणि जातीय श्रेष्ठत्वाला विरोध करून सर्व मानव समान असल्याचा विचार प्रतिपादित केला. महानुभाव पंथाची एक वैशिष्ट्यपूर्ण संकल्पना म्हणजे 'पंचकृष्ण' होय. या संकल्पनेनुसार श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय, श्रीचांगदेवरावळ, श्रीगोविंदप्रभू आणि श्रीचक्रधर स्वामी या पाच अवतारांची उपासना केली जाते. या पंचकृष्ण तत्त्वामुळे महानुभाव पंथाला स्वतंत्र धार्मिक आणि तात्त्विक अधिष्ठान प्राप्त झाले. भक्ती ही मोक्षप्राप्तीचा प्रमुख मार्ग असून ईश्वरप्राप्तीसाठी अंतःकरणाची शुद्धता, सदाचार आणि गुरुसेवा आवश्यक आहे, असा संदेश या पंथाने दिला.

"महानुभाव पंथाच्या ऐतिहासिक विकासात त्याच्या साहित्यनिर्मितीचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. मराठीतील पहिले चरित्रग्रंथ म्हणून ओळखला जाणारा 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ म्हाइंभट यांनी इ.स. १२७८ च्या सुमारास लिहिला. या ग्रंथामध्ये श्रीचक्रधर स्वामींच्या जीवनातील विविध लीळांचे वर्णन असून तत्कालीन समाज, संस्कृती, राजकीय व्यवस्था, लोकजीवन, धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक संबंधांचे वास्तव चित्रण आढळते. त्यामुळे 'लीळाचरित्र' हा केवळ धार्मिक ग्रंथ नसून महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाचा महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज मानला जातो[५]." महानुभाव साहित्याची आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण देणगी म्हणजे मराठी गद्याची समृद्ध परंपरा होय. त्या काळात बहुतेक साहित्य पद्यरूपात उपलब्ध असताना महानुभाव पंथीयांनी मराठीत सरळ, सुलभ आणि लोकभाषेतील गद्यलेखन केले. सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ, स्मृतिस्थळ, ऋद्धिपुरवर्णन आणि इतर ग्रंथांमधून तत्कालीन समाजजीवनाचे तपशीलवार चित्रण उपलब्ध होते. या ग्रंथांमुळे मराठी भाषेच्या विकासास मोठी चालना मिळाली

महानुभाव पंथाचा प्रभाव केवळ धार्मिक क्षेत्रापुरता मर्यादित राहिला नाही. या पंथाने स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला, अस्पृश्यतेला विरोध केला आणि सर्व जातींना समान आध्यात्मिक अधिकार दिले. "स्त्रियांनाही धर्मप्रचार, भक्ती आणि साधनेसाठी समान संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या. त्यामुळे समाजातील उपेक्षित घटकांना धार्मिक आणि सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. या विचारांचा पुढे

महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळीवर आणि संतपरंपरेवरही प्रभाव पडला[६]." यादव साम्राज्याच्या अस्तानंतरही महानुभाव पंथाची परंपरा अखंडपणे टिकून राहिली. विविध राजकीय उलथापालथी, इस्लामी सत्तेचा उदय आणि सामाजिक बदल यांच्या काळातही महानुभाव अनुयायांनी आपल्या ग्रंथसंपदेचे संरक्षण केले. त्यांनी सांकेतिक लिपीचा वापर करून अनेक ग्रंथ जतन केले. त्यामुळे आजही मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा इतिहास, भाषा, समाजजीवन आणि संस्कृती यांच्या अभ्यासासाठी महानुभाव साहित्य हे महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक साधन मानले जाते. अशा प्रकारे महानुभाव संतपरंपरेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ही धार्मिक सुधारणांबरोबरच सामाजिक परिवर्तन, भाषिक विकास आणि सांस्कृतिक पुनर्जागरणाशी निगडित आहे. श्रीचक्रधर स्वामींनी प्रतिपादित केलेली समता, भक्ती, नैतिकता आणि मानवतावाद ही तत्त्वे आजही तितकीच महत्त्वाची आहेत. महानुभाव पंथाने मराठी भाषेला समृद्ध साहित्य दिले, समाजात समतेची भावना रुजवली आणि भारतीय संतपरंपरेत स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. त्यामुळे महानुभाव संतपरंपरा ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी परंपरा मानली जाते.

महानुभाव साहित्याचे स्वरूप:

इ.स. १३व्या शतकात श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या उपदेशातून महानुभाव पंथाची स्थापना झाली आणि त्यातून निर्माण झालेले साहित्य धार्मिक, तात्त्विक, सामाजिक, ऐतिहासिक तसेच भाषिक दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. या साहित्याचा मुख्य उद्देश ईश्वरभक्ती, नैतिक जीवन, सामाजिक समता आणि मोक्षप्राप्तीचा मार्ग लोकांपर्यंत पोहोचविणे हा होता. महानुभाव साहित्याचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे गद्यप्रधान स्वरूप होय. मध्ययुगीन मराठी साहित्य प्रामुख्याने पद्यरूपात उपलब्ध असताना महानुभाव पंथीयांनी मराठी गद्याचा प्रभावी वापर केला. त्यामुळे महानुभाव साहित्याला मराठीतील आद्य गद्य साहित्य म्हणून विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे. या गद्यात कृत्रिम अलंकारिकतेपेक्षा साधेपणा, स्पष्टता आणि लोकभाषेचा प्रभाव दिसून येतो. त्यामुळे सामान्य लोकांनाही धार्मिक विचार सहज समजले

महानुभाव साहित्य हे मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाचे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्य आहे. तेराव्या शतकात उदयास आलेल्या महानुभाव पंथाने मराठी भाषेत धार्मिक, तात्त्विक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विचारांचे व्यापक स्वरूप निर्माण केले. या साहित्याचा मूलभूत हेतू ईश्वरभक्ती, नैतिक जीवन, मानवमुक्ती आणि सामाजिक समतेचा संदेश जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविणे हा होता. "महानुभाव साहित्याने तत्कालीन समाजातील जातिभेद, कर्मकांड, धार्मिक अंधश्रद्धा आणि बाह्याचार यांना विरोध करून आचारप्रधान धर्माची संकल्पना मांडली. त्यामुळे हे साहित्य केवळ धार्मिक न राहता समाजप्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम ठरले[७]." महानुभाव साहित्याचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची जीवनाभिमुखता होय. या साहित्यामध्ये धर्म हा केवळ तत्त्वज्ञानापुरता मर्यादित न राहता दैनंदिन जीवनाशी जोडलेला आहे. "सत्य, अहिंसा, दया, क्षमा, संयम, सदाचार आणि ईश्वरनिष्ठा ही मूल्ये सामान्य

माणसाच्या जीवनात कशी रुजावीत, याचे मार्गदर्शन महानुभाव ग्रंथ करतात. त्यामुळे हे साहित्य व्यवहार आणि अध्यात्म यांचा सुंदर समन्वय साधते[८]." महानुभाव साहित्याची दुसरी महत्त्वाची बाजू म्हणजे त्याचे लोकाभिमुख स्वरूप. तत्कालीन संस्कृतप्रधान धार्मिक परंपरेच्या तुलनेत महानुभाव संतांनी मराठी भाषेला ज्ञानप्रसाराचे माध्यम बनविले. त्यांनी सामान्य जनतेला सहज समजेल अशा भाषेत उपदेश, दृष्टांत आणि कथा मांडल्या. त्यामुळे मराठी भाषेच्या विकासाला चालना मिळाली आणि धार्मिक ज्ञान समाजाच्या सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचले.

या साहित्यामध्ये "चरित्र, आख्यान, तत्त्वज्ञान, स्मरणग्रंथ, दृष्टांत, व्याकरणात्मक आणि भाषिक साहित्य अशा विविध साहित्यप्रकारांचा समावेश होतो. त्यामुळे महानुभाव वाङ्मय विषयवैविध्याने समृद्ध आहे. ग्रंथांमधील घटनांचे वर्णन वास्तववादी असून त्यातून तत्कालीन सामाजिक रचना, लोकजीवन, धार्मिक श्रद्धा, आर्थिक परिस्थिती आणि सांस्कृतिक परंपरा यांचे जिवंत चित्र उभे राहते. त्यामुळे महानुभाव साहित्य हे मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या अभ्यासासाठी विश्वसनीय साधन मानले जाते[९]." महानुभाव साहित्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील तत्त्वचिंतनाची सुसूत्रता. या साहित्यामध्ये जीव, ईश्वर, मोक्ष, भक्ती, ज्ञान, वैराग्य आणि सदाचार यांचे सखोल विवेचन आढळते. ईश्वरप्राप्तीसाठी कर्मकांडापेक्षा अंतःकरणाची शुद्धता आणि निःस्वार्थ भक्ती आवश्यक असल्याचा विचार सातत्याने मांडला जातो. या तत्त्वज्ञानामध्ये नैतिक जीवनाला सर्वोच्च स्थान दिले गेले असून प्रत्येक व्यक्तीच्या आध्यात्मिक उन्नतीवर भर दिला आहे.

महानुभाव साहित्याचे सामाजिक स्वरूप विशेष उल्लेखनीय आहे. या साहित्याने जन्माधारित श्रेष्ठत्व नाकारून सर्व मानव समान असल्याचा संदेश दिला. "स्त्री-पुरुष समानता, अस्पृश्यतेचा निषेध, सर्व जातींना समान आध्यात्मिक अधिकार आणि लोककल्याणाची भावना यांमुळे महानुभाव साहित्य समाजसुधारणेचे प्रभावी साधन ठरले. समाजातील उपेक्षित घटकांना धार्मिक आणि नैतिक प्रतिष्ठा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या साहित्याने केले[१०]." भाषिक दृष्टिकोनातून महानुभाव साहित्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या साहित्यामध्ये तत्कालीन मराठीचे अनेक प्राचीन शब्द, वाक्प्रचार, बोलीभाषेची रूपे आणि लोकसंस्कृतीचे प्रतिबिंब जतन झाले आहे. त्यामुळे मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक विकासाचा अभ्यास करताना महानुभाव ग्रंथांना मूलभूत स्थान प्राप्त होते. "भाषेतील साधेपणा, नेमकेपणा आणि अभिव्यक्तीतील स्वाभाविकता ही या साहित्याची वैशिष्ट्यपूर्ण गुणवैशिष्ट्ये आहेत[११]." महानुभाव साहित्याचे स्वरूप बहुआयामी आणि सर्वसमावेशक आहे. धार्मिक तत्त्वज्ञान, नैतिक मूल्ये, सामाजिक समता, लोकभाषेचा पुरस्कार, ऐतिहासिक वास्तव, चरित्रपरंपरा आणि सांस्कृतिक जीवन यांचा समन्वय या साहित्यामध्ये दिसून येतो. मराठी गद्याच्या विकासात, समाजसुधारणेच्या विचारांच्या प्रसारात आणि महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाच्या जतनात महानुभाव साहित्याने दिलेले योगदान अमूल्य आहे.

त्यामुळे महानुभाव साहित्य हे केवळ एका धार्मिक पंथाचे साहित्य नसून मराठी संस्कृतीचा एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक आणि वाङ्मयीन ठेवा मानला जातो.

महानुभाव साहित्यामधील सांस्कृतिक मूल्ये

महानुभाव संतपरंपरेचे साहित्य हे केवळ धार्मिक वाङ्मय नसून भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक, नैतिक आणि सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंब आहे. "श्रीचक्रधर स्वामी यांनी प्रवर्तित केलेल्या महानुभाव संप्रदायाने तत्कालीन समाजातील धार्मिक कर्मकांड, जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमता यांना विरोध करून समताधिष्ठित व मूल्यनिष्ठ जीवनपद्धतीचा पुरस्कार केला[१२]". लीळाचरित्र, गोविंदप्रभू चरित्र, सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ आणि इतर महानुभावीय ग्रंथांमध्ये तत्कालीन समाजजीवन, लोकसंस्कृती, भाषा, नैतिक मूल्ये आणि अध्यात्म यांचे वास्तववादी चित्रण आढळते. या साहित्यामध्ये धर्म, अध्यात्म, नैतिकता, मानवतावाद, सामाजिक समता, स्त्री-पुरुष समानता, लोककल्याण आणि सांस्कृतिक जतन या मूल्यांचा प्रभावी आविष्कार झालेला दिसून येतो. महानुभाव साहित्यामधील धर्म ही संकल्पना कर्मकांडप्रधान नसून आचारप्रधान आहे. श्रीचक्रधर स्वामी यांनी ईश्वरभक्ती, आत्मशुद्धी आणि सदाचारी जीवन यांनाच खऱ्या धर्माचे स्वरूप मानले. त्यांनी धर्माचा संबंध बाह्य आडंबर, यज्ञयाग किंवा जन्माधिष्ठित श्रेष्ठत्वाशी न जोडता सत्य, भक्ती, संयम आणि ईश्वरनिष्ठ जीवनाशी जोडला. त्यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीला मोक्षप्राप्तीचा समान अधिकार आहे. त्यामुळे धर्म हा सर्वांसाठी खुला असून त्याचा उद्देश मानवाचे नैतिक आणि आध्यात्मिक उन्नयन हा आहे. महानुभाव साहित्यामध्ये अध्यात्म हे लोकजीवनापासून वेगळे नसून दैनंदिन आचार-विचाराशी एकरूप झालेले दिसते.

महानुभाव साहित्यामध्ये नैतिक मूल्यांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. सत्य, अहिंसा, दया, करुणा, क्षमा, परोपकार, प्रामाणिकपणा, संयम आणि सदाचार ही जीवनाची मूलभूत तत्त्वे मानली गेली आहेत. श्रीचक्रधर स्वामी यांनी व्यक्तीच्या जन्मापेक्षा तिच्या आचरणाला अधिक महत्त्व दिले. त्यामुळे चारित्र्यसंपन्न आणि नैतिक जीवन जगणारी व्यक्तीच श्रेष्ठ ठरते, असा संदेश या साहित्यामधून दिला जातो. व्यक्तीच्या नैतिक विकासाशिवाय समाजाचे कल्याण शक्य नाही, ही भूमिका महानुभाव संतांनी सातत्याने मांडली आहे. मानवतावाद हे महानुभाव साहित्याचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. या साहित्यामध्ये सर्व मानव समान आहेत, हा विचार सातत्याने व्यक्त केला आहे. जात, धर्म, वर्ण, लिंग किंवा आर्थिक स्थिती यांपेक्षा प्रत्येक व्यक्तीमध्ये परमेश्वराचा अंश आहे, अशी शिकवण महानुभाव संतांनी दिली. त्यामुळे सर्व प्राणिमात्रांबद्दल करुणा, प्रेम, सहिष्णुता आणि बंधुभाव यांचा पुरस्कार करण्यात आला. हा मानवतावादी दृष्टिकोन समाजात समरसता आणि सामाजिक ऐक्य निर्माण करणारा ठरला. महानुभाव साहित्यामध्ये सामाजिक समतेला विशेष महत्त्व दिले आहे. तत्कालीन समाजातील उच्च-नीच भावना, वर्णव्यवस्था आणि सामाजिक विषमता यांना या साहित्याने स्पष्ट विरोध केला. श्रीचक्रधर स्वामींच्या उपदेशामध्ये सर्व

समाजघटकांना समान वागणूक देण्यात आली. "शूद्र, स्त्रिया आणि समाजातील वंचित घटकांनाही धार्मिक आणि आध्यात्मिक जीवनात समान स्थान मिळावे, हा विचार त्या काळासाठी अत्यंत क्रांतिकारी होता. त्यामुळे महानुभाव संप्रदायाने सामाजिक न्याय आणि समतेच्या मूल्यांना बळकटी दिली[१३]".

जातिभेदविरोध हा महानुभाव साहित्याचा आणखी एक महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक पैलू आहे. जन्मावर आधारित श्रेष्ठत्व नाकारून कर्म, सदाचार आणि भक्ती यांनाच व्यक्तीच्या महानतेचे निकष मानले गेले. "समाजातील अस्पृश्यता, जातीय भेदभाव आणि धार्मिक एकाधिकार यांना विरोध करून सर्वांना समान सन्मान मिळावा, अशी शिकवण या साहित्यामध्ये आढळते[१४]". त्यामुळे महानुभाव परंपरेने भारतीय समाजात सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया अधिक गतिमान केली. महानुभाव साहित्यामध्ये स्त्री-पुरुष समानतेचा विचारही स्पष्टपणे दिसून येतो. मध्ययुगीन काळात स्त्रियांना अनेक सामाजिक आणि धार्मिक बंधने होती; परंतु श्रीचक्रधर स्वामी यांनी स्त्रियांनाही अध्यात्म, भक्ती आणि मोक्षप्राप्तीचा समान अधिकार दिला. स्त्री ही स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाची धनी असून तिच्या आध्यात्मिक क्षमतेचा स्वीकार या साहित्यामध्ये आढळतो. त्यामुळे महानुभाव परंपरेने स्त्रीच्या सन्मान, सहभाग आणि समानतेचा पुरस्कार केला. लोककल्याणाची भावना महानुभाव साहित्याच्या केंद्रस्थानी आहे. धर्माचा उद्देश केवळ वैयक्तिक मोक्ष नसून समाजाचे नैतिक आणि सांस्कृतिक उन्नयन हा आहे, अशी भूमिका या साहित्यामध्ये मांडली गेली आहे. समाजामध्ये परस्पर सहकार्य, दयाभाव, सेवाभाव, प्रामाणिकपणा आणि लोकहिताची जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य महानुभाव संतांनी केले. त्यामुळे त्यांचे साहित्य वैयक्तिक विकासाबरोबरच सामाजिक कल्याणालाही प्रेरणा देते.

भाषा, लोकसंस्कृती आणि सांस्कृतिक जतनाच्या दृष्टीने महानुभाव साहित्याचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. महानुभाव संतांनी संस्कृतऐवजी मराठी लोकभाषेचा स्वीकार करून धार्मिक आणि तात्त्विक विचार सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविले. त्यांच्या ग्रंथांमध्ये तत्कालीन लोकजीवन, सामाजिक व्यवहार, लोकरीती, सण-उत्सव, लोकविश्वास, पोशाख, आहारसंस्कृती आणि भाषिक वैशिष्ट्ये यांचे जिवंत चित्रण आढळते. त्यामुळे महानुभाव साहित्य हे तेराव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाचे महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज ठरते. मराठी गद्यपरंपरेच्या विकासात आणि सांस्कृतिक वारशाच्या जतनात महानुभाव साहित्याचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. महानुभाव साहित्यामधील सांस्कृतिक मूल्ये ही भारतीय समाजाच्या समतावादी, मानवतावादी आणि नैतिक परंपरेचे प्रतिनिधित्व करतात. धर्म, अध्यात्म, नैतिकता, सामाजिक समता, स्त्री-पुरुष समानता, लोककल्याण आणि लोकसंस्कृती यांचा समन्वय या साहित्यामध्ये प्रभावीपणे साधलेला दिसतो. त्यामुळे महानुभाव साहित्याचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिक दृष्टीनेच नव्हे, तर सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनातूनही अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतो.

समारोप:

महानुभाव संतपरंपरेचे साहित्य हे मराठी वाङ्मयातील केवळ आद्य गद्यपरंपरेचे प्रतिनिधित्व करणारे साहित्य नसून भारतीय सांस्कृतिक, सामाजिक आणि नैतिक मूल्यांचे प्रभावी दर्शन घडविणारे महत्त्वपूर्ण वाङ्मय आहे. श्रीचक्रधर स्वामी यांनी मांडलेल्या तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू धर्म, अध्यात्म, सत्य, सदाचार, मानवतावाद आणि सामाजिक समता हा आहे. महानुभाव साहित्यामध्ये धर्माचा अर्थ कर्मकांड, अंधश्रद्धा किंवा बाह्य आडंबर नसून ईश्वरभक्ती, नैतिक जीवन आणि आत्मशुद्धी असा मांडण्यात आला आहे. त्यामुळे या साहित्याने धर्माला मानवी जीवनाशी आणि सामाजिक जबाबदारीशी जोडले आहे. महानुभाव संतांनी जातिभेद, अस्पृश्यता, सामाजिक विषमता आणि धार्मिक एकाधिकार यांना विरोध करून सर्व मानव समान असल्याचा विचार मांडला. स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार, उपेक्षित समाजघटकांचा स्वीकार, लोककल्याणाची भावना आणि मानवतावादी दृष्टिकोन यांमुळे महानुभाव साहित्याला सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप प्राप्त झाले. व्यक्तीच्या जन्मापेक्षा तिचे आचरण, चारित्र्य आणि भक्ती यांना महत्त्व देणारी ही मूल्यव्यवस्था आजही सामाजिक न्याय आणि समतेच्या दृष्टीने मार्गदर्शक ठरते.

महानुभाव साहित्याने मराठी भाषेच्या विकासात मोलाचे योगदान दिले. लोकभाषेचा स्वीकार करून धार्मिक आणि तात्त्विक विचार सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य या परंपरेने केले. लीळाचरित्रसारख्या ग्रंथांमध्ये तत्कालीन समाजजीवन, लोकपरंपरा, लोकसंस्कृती, भाषा, रूढी-परंपरा आणि सांस्कृतिक जीवनाचे जिवंत चित्रण आढळते. त्यामुळे महानुभाव साहित्य हे तेराव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाचे विश्वसनीय दस्तऐवज म्हणूनही महत्त्वाचे ठरते. महानुभाव साहित्यामधील सांस्कृतिक मूल्ये ही भारतीय संस्कृतीतील समता, मानवता, नैतिकता, लोककल्याण आणि अध्यात्म या सार्वकालिक मूल्यांची सशक्त अभिव्यक्ती आहेत. आधुनिक काळातील सामाजिक विघटन, मूल्यसंक्रमण आणि असहिष्णुतेच्या पार्श्वभूमीवर या साहित्याचा पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. महानुभाव संतपरंपरेची मूल्यव्यवस्था आजच्या समाजात सामाजिक ऐक्य, नैतिक जीवन, सांस्कृतिक जतन आणि मानवी बंधुभाव दृढ करण्यासाठी प्रेरणादायी ठरते. त्यामुळे महानुभाव साहित्याचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिक नव्हे, तर सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातूनही अत्यंत उपयुक्त आणि समकालीन महत्त्वाचा आहे.

संदर्भः

1. कोलते, वि. भि. (1945). महानुभाव तत्त्वज्ञान. मलकापूर: अरुण प्रकाशन. पृ. क्र.58.
2. तुळपुळे, शं. गो. (1979). लीळाचरित्र : सांस्कृतिक अभ्यास. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन. पृ.क्र. 95.
3. देशपांडे, अ. ना. (1992). मराठी वाङ्ग्याचा सांस्कृतिक इतिहास. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन. पृ.क्र. 110.
4. कित्ता. पृ. क्र.५७.
5. ढेरे, रा. चिं. (१९९६). महाराष्ट्राचा देव्हारा. पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन. पृ.क्र. २११.
6. म्हाइंभट. (१९८८). लीळाचरित्र (संपा. वि. भि. कोलते). नागपूर: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ. पृ.क्र. ५.
7. बेंद्रे, वा. सी. (१९६५). महाराष्ट्रातील धार्मिक चळवळी. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन. पृ.क्र. १४१.
8. भावे, वा. ल. (१९९७). महाराष्ट्रातील संत वाङ्मय. पुणे: सुविचार प्रकाशन. पृ.क्र. १०२.
9. इनामदार, ह. वि. (१९९८). मराठी भाषेचा इतिहास. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन. पृ.क्र. १२४.
10. जोशी, रा. ना. (१९९४). भक्ती चळवळ आणि मराठी संस्कृती. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस. पृ.क्र.२११.
11. मिराशी, वा. वि. (१९८२). मध्ययुगीन महाराष्ट्र. नागपूर: विदर्भ साहित्य संघ. पृ.क्र.८१.
12. पठाण, य. म. (२००३). संत साहित्य : एक चिकित्सक अभ्यास. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन. पृ. क्र.६३.
13. सरदार, ग. ब. (२००१). मराठी गद्य परंपरा. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन. पृ.क्र. ८८.
14. उपरोक्त . पृ. क्र.64.